

ks. Antoni Żurek¹

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Inicjacja chrześcijańska w świetle kazań Cezarego z Arles

Streszczenie

Na inicjację chrześcijańską, rozumianą jako wprowadzanie nowych członków do Kościoła, składały się w starożytności chrześcijańskiej określone elementy. Dotyczyła ona ludzi dorosłych. Najistotniejsze w tym procesie były sakramenty, a ściśle biorąc przygotowanie do nich i możliwość ich przyjęcia. Zwykło się mówić o trzech sakramentach inicjacji chrześcijańskiej: chrzcie, bierzmowaniu i Eucharystii. W takiej kolejności te sakramenty zazwyczaj przyjmowano i do takich przygotowywano kandydatów. Przyjęcie Eucharystii i możliwość uczestniczenia w niej kończyły cały proces. Tak praktykowana inicjacja była skuteczną metodą formacji chrześcijan.

Działalność Cezarego z Arles przypada na początek szóstego wieku. Analiza jego kazań dowodzi, że proces przygotowywania ludzi do przyjęcia sakramentów inicjacji wyglądał podobnie jak w okresie poprzednim. Był on jednak już mocno uproszczony, co odbijało się negatywnie na formacji chrześcijan. Osłabione zostały jej formy instytucjonalne. Dominować zaczęła, jak się wydaje, praktyka chrztu dzieci i odpowiedzialność za formację w większym stopniu spoczęła na rodzicach. W artykule wyszczególnione zostały te elementy inicjacji chrześcijańskiej, do których nawiązywał biskup Cezary z Arles.

Słowa kluczowe: inicjacja, katechumen, katecheza, chrzest, bierzmowanie

Summary

The Christian Initiation in the Sermons of the Caesarius of Arles

The Christian initiation in the Ancient times, understood as an introduction of new members to the Church, consisted of some specified elements. The initiation itself pertained only to adults. The sacraments, especially the preparation to them

---

¹ Ks. Antoni Żurek (ORCID: 0000-0002-9627-0245) – prof. dr hab., kierownik Katedry Patrologii i Historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Sekcja w Tarnowie Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, autor m.in. *Pierwsze wieki Kościoła* (Tarnów 2007), *Ojcowie Kościoła – twórcy i świadkowie Tradycji* (Tarnów 2013). E-mail: azurek@wsd.tarnow.pl.

and the possibility to receive them, were the most important in this process. There were three sacraments of the Christian initiation, i.e. Baptism, Confirmation and Eucharist. They were received in this order, and candidates were prepared to them respectively. The whole process was completed by the reception of Eucharist, and the right to participate in it. The initiation, once practiced in this way, was an efficient method of the Christian formation.

The Caesarius of Arles' activity occurred at the beginning of the 6th century. His Sermons analysis proves that the preparation process to the reception of the initiation sacraments looked similar as in the previous period. Nevertheless, it was significantly simplified, and that negatively impacted the Christians formation. Its institutional frameworks were undermined. The practice of an infant baptism started prevailing, and the responsibility for the formation was mostly taken by parents. In the article, there were emphasized those Christian formation elements which Caesarius of Arles referred to.

Keywords: Initiation, Baptism, Confirmation, Eucharist, Catechesis, Catechumen

Biskup Cezary z Arles (ok. 470 – ok. 543) jest znany przede wszystkim ze swej działalności duszpasterskiej. Podstawowym źródłem poznania nauki jego aktywności w tej dziedzinie są jego kazania, które głosił i opowszechniał². Obrazują one nie tylko nauczanie tego duszpasterza, ale ze względu na swoje zakorzenienie w epoce stanowią one również bogaty materiał do poznania realiów, w których żył i działał Biskup, co w dużej mierze tłumaczy zainteresowanie tymi kazaniem współczesnych badaczy antyku chrześcijańskiego³. Wśród różnorodnych opracowań, jakie dotychczas powstały, przynajmniej w języku polskim, żadne nie dotyczy tematyki poświęconej inicjacji chrześcijańskiej. Temat ten o tyle warty jest zauważenia, że w starożytności chrześcijańskiej inicjacja chrześcijańska stanowiła istotny element działalności duszpasterskiej oraz nauczania Ojców⁴.

---

² Zob. Caesarius Arelatensis, *Sermones*, ed. G. Morin, Turnholt 1953 (Corpus Christianorum. Series Latina [dalej: CCL] 103 i 104). Tłumaczenie na j. polski: Św. Cezary z Arles, *Kazania do ludu* (1–80), tłum. S. Ryznar i J. Pochwat, Kraków 2011 (Źródła Myśli Teologicznej [dalej: ŻMT] 57).

³ Przegląd publikacji na temat działalności i teologii Cezarego z Arles zob. J. Pochwat, *Św. Cezary z Arles i jego czasy*, w: Św. Cezary z Arles, *Kazania do ludu* (1–80), dz. cyt., s. 18–21.

⁴ Szerzej zob. A. Hamman, *Iniziazione cristiana*, w: *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, vol. 1, Casale Monferrato 1984, kol. 1779–1781; Cz. Krakowiak, *Inicjacja*.

Proces inicjacji, albo wtajemniczenia chrześcijańskiego⁵, pod koniec epoki starożytności chrześcijańskiej był jasno określony i sformalizowany. Rozpisane na kilka lat przygotowanie osoby dorosłej do przyjęcia sakramentów inicjacji, czyli chrztu, bierzmowania i Eucharystii, odbywało się w sposób zaplanowany. Były określone wymagania, przewidziany czas, ustalone etapy. Wykształciła się nawet specyficzna terminologia określająca w sposób precyzyjny, a jednocześnie rozumiały dla zainteresowanych, różnego rodzaju istotne składniki samego wtajemniczenia, jak również jego etapy. Dzięki temu można rozeznaczyć w tekstach patrystycznych miejsca odnoszące się do tej problematyki. Na tej właśnie podstawie możliwe jest wnioskowanie o sposobie, czy wręcz o samym istnieniu, praktyki inicjacji w czasach Cezarego z Arles, ponieważ ani sam termin „inicjacja” ani „wtajemniczenie”, lub im podobny, w jego kazaniach się nie pojawiają. Na podstawie tych pośrednich informacji próbujemy ustalić, czy w ogóle ta praktyka istniała w Arles na początku szóstego wieku, a jeżeli tak, to jaki miała kształt i znaczenie.

Na cały proces inicjacji składało się: przygotowanie do przyjęcia tych sakramentów, samo ich przyjęcie, oraz właściwe wtajemniczenie głównie przez katechezy mistagogiczne⁶. Istotą procesu inicjacji było w pierwszej kolejności przygotowanie człowieka nawracającego się do przyjęcia chrztu i bierzmowania⁷. Przyjęcie tych sakramentów uprawniało do pełnego i owocnego uczestnictwa w Eucharystii, co oznaczało pełnię życia chrześcijańskiego.

W chrześcijaństwie, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, red. S. Wielgus, J. Duchniewski i in., Lublin 1997, kol. 216–217.

⁵ Ściśle rzecz biorąc „wtajemniczenie” to był ostatni etap inicjacji, ale czasem ekstrapoluje się ten termin na cały ten proces.

⁶ Szerzej zob. A. Żurek, *Katechumen - chrześcijanin - wierny. Przygotowanie do chrztu i chrzest w Kościele starożytnym*, Tarnów 2017.

⁷ W sprawie sakramentu bierzmowania i jego udzielania w pierwszych wiekach trwałą debatę, szerzej zob. R. Tateo, *Note*, w: Hippolito di Roma, *La tradizione apostolica*, a cura di R. Tateo, Roma 1979, s. 45, n. 49; Sant'Ambrigo, *Spiegazione del Credo. I sacramenti. I misteri. La penitenza*, traduttore G. Benterle, Milano–Roma 1982, s. 79, no. 1 (*Sancti Ambrosii Episcopi Mediolanensis Opera* [dalej: SAEMO], 17). Od V wieku w Kościele łacińskim obrzęd bierzmowania był oficjalnie oddzielony od chrztu, szerzej zob. Cz. Krakowiak, *Bierzmowanie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1985, kol. 548.

1. Przygotowanie do chrztu

Cezary z Arles w żadnym ze swoich kazań nie omawia w sposób kompleksowy przygotowania do chrztu. Jednak takie przygotowanie było w Arles organizowane, o czym świadczą kazania poświęcone poszczególnym etapom tego procesu. Oprócz tego w niektórych innych kazaniach można spotkać aluzje, czy to do samego przygotowania, czy też do obrzędów z nim związanych. Zbierając te dane, można zatem w dużej mierze ustalić tok formacji chrzcielnej, praktykowany w Arles i skonfrontować go z tym, co na ten temat można poznać z innych źródeł⁸.

W Kościele starożytnym normalną praktyką był chrzest osób dorosłych. To właśnie z myślą o nich powstał cały system formacji, po której dopiero kandydatowi był udzielany chrzest. Całe, zwykle wieloletnie, przygotowanie do chrztu rozpoczynało się z chwilą przyjęcia do grona katechumenów. Katechumenem można było zostać po spełnieniu określonych warunków i po przejściu stosownej procedury⁹. W Arles ten system jeszcze jakoś funkcjonował, bo wśród słuchaczy biskupa Cezarego spotkać można było katechumenów, naznaczonych na czole znakiem krzyża, czyli zgodnie z tradycją znaną od dawna¹⁰. Przy innej okazji Biskup mimochodem wspomina o możliwości udzielenia chrztu w każdym czasie: „katechumenom częścię słabującym”¹¹. Tacy ludzie zatem we wspólnocie istnieli, chociaż nic bliższego o nich, ani też o ich formacji nie wiadomo. Być może śladem uczestnictwa katechumenów w Eucharystii niedzielnej jest denerwujący biskupa Cezarego zwyczaj opuszczania

---

⁸ Proces przygotowania do chrztu w starożytności chrześcijańskiej jest znany. Informacje na ten temat w j. polskim zob.: R. Murawski, *Historia katechezy. Katechezy w pierwszych wiekach Kościoła*, Warszawa 2011; *Katechumenat i inicjacja chrześcijańska w Kościele starożytnym*, red. F. Drączkowski i in., Lublin 2011. Tam też zamieszczona została bogata literatura przedmiotu.

⁹ Szerzej zob. M. Kieling, *Katechumenat i chrzest na podstawie „Konstytucji apostoelskich”*, „Vox Patrum” 28/52 (2008) nr 2, s. 439–453.

¹⁰ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 92, 8 (CCL 103, 508). Znak krzyża uczyniony na czole przez biskupa był znakiem przyjęcia w poczet katechumenów, szerzej zob. A. Żurek, *Katechumen - chrześcijanin - wierny*, dz. cyt., s. 35.

¹¹ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 225, 4, tłum. własne (CCL 104, 890).

kościół przez wiernych po liturgii słowa, co było z kolei obowiązkiem katechumenów¹².

Bezpośrednie przygotowanie dorosłych do chrztu rozpoczynało się od zapisania się katechumena na listę tzw. proszących o chrzest (*competentes*). Zwykle był na to czas od uroczystości Epifanii do początku Wielkiego Postu, o czym informował biskup w kazaniu¹³. Procedura zgłaszania się do tego zapisu miała swoją nazwę. W skrócie mówiono o „podaniu imienia”¹⁴. Biskup Cezary nazywał to „ofiarowaniem imienia” i „zapisem do księgi życia”¹⁵.

W pierwszą niedzielę Wielkiego Postu następowało uroczyste ogłoszenie rozpoczęcia przygotowania i oficjalne zamknięcie listy „proszących o chrzest”. Przez Wielki Post zapisani na tę listę mieli uczęszczać na katechezy, brać udział w nabożeństwach pokutnych, połączonych z egzorcyzmami, oraz podejmować praktyki pokutne. Katechezy, w których mieli uczestniczyć, miały po części charakter ekskluzywny, bo były przeznaczone wyłącznie dla nich, ale mieli także uczestniczyć w katechezach głoszonych dla już ochrzczonych. Takich katechez w okresie Wielkiego Postu było więcej niż w innych okresach roku liturgicznego, a bardzo często były oparte na tekstach Starego Testamentu¹⁶. Taki zwyczaj miał, jak się wydaje, również Cezary z Arles, na co wskazują jego homilie poświęcone tekstom Starego Testamentu, głoszone w Wielkim Poście, w których albo wspomniani są „competentes”, albo pojawiają się nawiązania do chrztu.

Pierwsze z takich kazań zostało wygłoszone „wiele dni przed Paschą” i było skierowane przede wszystkim do „proszących o chrzest” (*ad competentes*)¹⁷. Tradycyjnie takie kazanie wygłaszano w niedzielę, na samym początku Wielkiego Postu. W przypadku Cezarego z Arles takiej pewności nie ma. Określenie „wiele dni” może obejmować okres całego

¹² Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 73, 2–4 (CCL 103, 307–308).

¹³ W kazaniach Cezarego z Arles, głoszonych w uroczystość Epifanii, temat chrztu jest poruszany, ale bez formalnego ogłoszenia zapisów na listę kandydatów do chrztu, por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 167; 168 (CCL 104, 682–691).

¹⁴ Por. Augustinus, *De cura de mortuis gerenda* 12, 1, tłum. własne.

¹⁵ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 2, tłum. własne (CCL 104, 808).

¹⁶ Por. F. Gori, *Introduzione*, w: Sant’Ambrogio, *Abramo*, Roma–Milano 1984, s. 10.

¹⁷ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 1, tłum. własne (CCL 104, 807).

Wielkiego Postu, ale równie dobrze nie musi być w pełni z tym czasem identyfikowane. Nawet nie można mieć pewności, że kazanie to zostało wygłoszone w niedzielę. To jednak w tym przypadku ma drugorzędne znaczenie.

Na wstępie kazania kaznodzieja obrazowo wyjaśnia termin „conpetentes”, podając jego tradycyjne znaczenie, czyli „wspólnie proszący”. Sam termin tak samo wyjaśniali wcześniejsi ojcowie Kościoła, a użycie go przez biskupa Cezarego dowodzi jego znajomości wśród chrześcijan galijskich. Natomiast przedmiotem prośby przygotowujących się do chrztu w rozumieniu Cezarego ma być nie tyle ogólnie biorąc ten sakrament, ale: „aby ci, którzy byli naczyniem diabła, zasłużyli stać się naczyniem Chrystusa”¹⁸. Takie ujęcie chrztu zakłada aktywny udział katechumenów w przygotowaniu się do jego przyjęcia. Ta grupa słuchaczy otrzymuje więc cały szereg konkretnych wskazań praktyk i zachowań umożliwiających osiągnięcie założonego celu.

Oprócz standardowych zaleceń wyzbywania się grzechów i wad, a w ich miejsce nabywania i pielęgnowania cnót, na uwagę zasługuje aluzja do dwóch obrzędów, zdaje się w tym samym dniu dopełnianych. Biskup wyraźnie mówi o „ofiarowaniu imienia” oraz o „nakładaniu rąk i namaszczeniach olejem”¹⁹.

Zwrot o „ofiarowaniu imienia” potwierdza z całą pewnością kulturowanie starodawnego zwyczaju zapisywania się na listę proszących o chrzest, choć nie wydaje się, by praktyka ta miała wówczas istotne znaczenie²⁰. Drugi natomiast ze wspomnianych obrzędów nie ma potwierdzenia w historii, choć Biskup traktuje go jako oczywistość i nadaje mu dużą rangę. Z kazania trudno jednak wywnioskować, jak należy ten obrzęd traktować. Przede wszystkim zastanawia liczba mnoga użyta przez kaznodzieję, co sugeruje powtarzalność tego obrzędu. Sam ryt zdaje się być prosty. Składa się z nałożenia rąk na katechumena, przez – jak można się domyślać – biskupa i namaszczenie go poświęconym olejem.

---

¹⁸ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 1, tłum. własne (CCL 104, 807).

¹⁹ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 2, tłum. własne (CCL 104, 809).

²⁰ Kaznodzieja porównuje ten akt z deklaracją wstąpienia do armii, por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 2 (CCL 104, 808).

W grę wchodzi, jak można by się domyślić, dość gruntowne namaszczenie, skoro jest ono porównane do namaszczenia zapaśnika ruszającego do walki i zabezpieczającego się przed uchwyceniem przez przeciwnika (*sicut luctatores ununtur*). Jednocześnie temu namaszczeniu przypisywane jest sakramentalne działanie. Namazczenie zewnętrzne, dokonane w kościele, ma być bowiem znakiem działania Ducha Świętego, „który wewnątrz, w duszy świętym błogosławieństwem dopełnia”²¹.

Trudno na podstawie takiego lakonicznego przekazu przesądzać, jaka była natura tych namaszczeń i w jakim miejscu inicjacji umieścić ich stosowanie. Przedstawione skutki oraz ryt (nałożenie rąk i namaszczenie) zdają się wskazywać na sakramentalne działanie, co sugerować mogłoby namaszczenie identyfikowane z bierzmowaniem. Natomiast informacja o czasie udzielenia („wiele dni wcześniej”²²) sugeruje umieszczenie tego obrzędu przed chrztem, co kłóci się z przyjętą praktyką udzielenia bierzmowania po chrzcie. Wydaje się zatem, że chodzi o jakiś obrzęd przedchrzcielny, którego celem ma być pomoc Ducha Świętego w rzezwyciężaniu diabła²³.

Na zakończenie kazania kaznodzieja zwraca się z gorącym apelem do wszystkich ochrzczonych, wzywa ich do gorliwego przestrzegania przyrzeczeń chrzcielnych i tym samym wsparcia przykładem życia „proszących o chrzest”²⁴.

Wzmianki o katechumenach „proszących o chrzest” można również spotkać w innych kazaniach głoszonych w Wielkim Poście. Są to wzmianki zamierzone, bo omawiane czytania biblijne w żaden sposób nie wydają się być związane z problematyką chrztu. Można się domyślać, że temat został wywołany przez okoliczności, w jakich głoszone jest kazanie. Kiedy bowiem tematem kazania jest biblijna historia walki Dawida z Goliatem i nagle kaznodzieja, nawiązując do uderzenia Goliata w czoło kamieniem z procy, wyjaśnia: „został uderzony w czoło, co oznacza to samo,

²¹ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 2, tłum. własne (CCL 104, 809).

²² Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 2, tłum. własne (CCL 104, 809).

²³ Tak też interpretuje tę informację część komentatorów, por. M.-J., Delage, *Introduction*, w: Césaire d'Arles, *Sermons au peuple*, Paris 1971, s. 162 (Sources Chrétiennes [dalej: SCh], 175).

²⁴ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 6, tłum. własne (CCL 104, 811).

co dokonuje się w przypadku naszych proszących o chrzest (*competentes*). Gdy bowiem katechumen zostaje naznaczony [krzyżem] na czole, duchowy Goliat zostaje uderzony i diabeł zmuszony do ucieczki²⁵, domyślać się można, że wśród słuchaczy są widocznie „proszący o chrzest”.

Jeszcze bardziej jednoznaczny w tym względzie jest zwrot do omawianej kategorii katechumenów w kazaniu poświęconym historii znalezienia siekiery przez Elizeusza (por. 2 Krl 6, 3-7). W zakończeniu kazania kaznodzieja zwraca się do słuchaczy:

nadszedł czas, kiedy powinniśmy „przekazać Symbol” (*traditio symbolum*) prosząc o chrzest (*competentibus*)²⁶. Jest to zapowiedź niewątpliwie bliskiego już obrzędu, jaki miał miejsce pod koniec Wielkiego Postu. Trudno na podstawie wzmianki o zbliżającym się „przekazaniu Symbolu” określić kiedy ten obrzęd był stosowany. Jeśliby się opierać na aktualnych wówczas rozporządzeniach kościelnych winno to być w niedzielę przed Wielkanocą. Synod w Agde (506 r.) stanowiąc bowiem w jednym z kanonów: „ustalono, aby wszystkie kościoły w jednym dniu, osiem dni przed niedzielą zmartwychwstania przekazały w kościele starającym się o chrzest [*competentibus*] Symbol wiary²⁷.”

Do tego zalecenia prawdopodobnie stosował się biskup Cezary, jako jeden z protagonistów wspomnianego synodu. Praktyka „przekazania symbolu” była w Arles stosowana, co wynika nie tylko z przytoczonych powyżej słów biskupa Cezarego. Wśród kazań jest dwa poświęcone wyjaśnieniu poszczególnych artykułów tego symbolu²⁸. Takie kazania głoszone w Kościele starożytnym właśnie przy okazji rzeczzonego obrzędu, więc można domniemywać, że taka też była praktyka Cezarego z Arles, jakkolwiek jednoznacznej wzmianki o tym w tych kazaniach nie ma.

Usłyszana w trakcie obrzędu „traditio symboli” formułę Wyznania Wiary należało zapamiętać, a następnie w obrzędzie „redditio symboli” wykazać się jego znajomością²⁹. Tak było w starożytnym Kościele i o tym

²⁵ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 120, 8, tłum. własne (CCL 103, 508).

²⁶ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 130, 5, tłum. własne (CCL 103, 537).

²⁷ Synod w Agde (506), k. 13, tłum. B. Tabor, w: *Dokumenty synodów od 506 do 553 roku*, Synody i Kolekcje Praw, t. 8, red. H. Pietras, A. Baron, Kraków 2014, 6* (ŻMT 73).

²⁸ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 9 i 10 (CCL 103, 46-53).

²⁹ Szerzej zob. A. Żurek, *Symbol wiary jako przedmiot disciplina arcani w Kościele starożytnym*, „Vox Patrum” 37/67 (2017), s. 789-800.

pouczał swoich katechumenów biskup Arles, bo: „Symbolu nie zapisuje się na tablicach, ale przyjęty do serca, trzyma się w pamięci i [...] nigdy nie wypada go zapomnieć”³⁰. Wprawdzie Biskup przypominał o obowiązku nauczenia się Symbolu na pamięć i jego późniejszej publicznej recytacji, ale nie podał kiedy i w jakich okolicznościach miało to nastąpić³¹. Musiała istnieć jakaś specjalna ku temu okazja, wiadoma słuchaczom, o której nie było konieczności przypomnienia.

Być może taki sam zwyczaj był stosowany w nauczaniu Modlitwy Pańskiej³². Wśród omawianych kazań jedno jest temu zagadnieniu poświęcone, jednak trudność z jego interpretacją wynika z jego autorstwa. Jest to z całą pewnością kazanie Augustyna, wygłaszane do katechumenów³³. Skoro Cezary zdecydował się na umieszczenie tego kazania wśród tych, które polecał głosić lub w najgorszym wypadku czytać, to widocznie było ono potrzebne. Jeżeli zatem nawet sam zwyczaj nie był w pełni stosowany, to jednak mógł być znany i przez wiernych rozumiany.

Wspomniane elementy składające się na przygotowanie katechumenów do chrztu można z całą pewnością zidentyfikować w omawianych kazaniach. Co do innych można mieć tylko przypuszczenia. Z jednej strony Biskup zachęcał do postów i modlitw, a przede wszystkim do poprawy życia polegającej przede wszystkim na zmianie zwyczajów, sprzecznych z moralnością chrześcijańską. Równocześnie przestrzegał przed pijaństwem, grzechami języka, oszustwami³⁴. Można się domyślać, że były to wykroczenia częściej w tej społeczności spotykane.

Katechumeni byli też zachęceni do rozliczenia się z przeszłości, zwłaszcza do rachunku sumienia z wykroczeń przeciw życiu i własności³⁵. Być może można w tym dopatrzeć się nawiązania do praktyki skrutyniów, znanej wcześniej³⁶. Pewności jednak co do tego nie ma. W kazaniach brak

³⁰ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 9 (CCL 103, 47).

³¹ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 130, 5 (CCL 103, 537). Mogło to mieć formę oddzielnego obrzędu, a mogło to mieć miejsce dopiero podczas chrztu.

³² Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 147, 1 (CCL 104, 602).

³³ Por. Augustinus, *Sermones* 59 (PL 38, 400–401).

³⁴ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 5 (CCL 104, 810).

³⁵ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 4 (CCL 104, 810).

³⁶ Szerzej zob. Cz. Krakowiak, *Skrutynium*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. E. Gigilewicz, Lublin 213, kol. 315–316.

nawet wzmianki o egzorcyzmach, czy też innych ćwiczeniach duchowych stosowanych wcześniej w przygotowaniu katechumenów do chrztu.

2. Udzielanie chrztu

Właściwym czasem udzielania chrztu były „święta paschalne” (*in paschalem solemnitate*)³⁷. Wtedy właśnie „prawdziwi Izraelici”, jak nazywał biskup Arles chrześcijan, mają „zostać ochrzczeni”³⁸. Biskup przypominał o tym zwyczaju w kazaniach przy różnych okazjach. Był to zatem zgodnie z wcześniejszą tradycją termin właściwy zwłaszcza dla chrztu dorosłych, choć zalecany również w przypadku dzieci. Jak można wnioskować ze słów biskupa Cezarego, związek chrztu z Wielkanocą był sprawą oczywistą i nie wymagał żadnego uzasadnienia. Praktyka przystępowania do chrztu w Wielkanoc była w Arles czymś zwykłym, bo w kazaniach wygłaszanych podczas tej uroczystości pojawia się zwrot o nowo ochrzczonych, obecnych wśród słuchaczy³⁹. W homilii wielkanocnej kaznodzieja wyjaśniał różnicę zachodzącą między tymi, którzy co dopiero nazywali się „proszącymi o chrzest”, a tymi, którzy już azywają się „niemowlętami” (*infantes*)⁴⁰.

Pojęcie „niemowlę” w odniesieniu do nowo ochrzczonych było ugruntowane w świadomości chrześcijan z Arles. Dobrze rozumieli jego przenośny sens i teologiczną wymowę. Biskup tylko przypominał: „wszyscy przyjmujący chrzest, bądź to starcy, bądź młodzieńcy, wszyscy zostają nazwani niemowlętami. Przez Adama i Ewę rodzą się starzy, przez Chrystusa i Kościół odradzają się nowi”⁴¹.

Istniała również możliwość przyjęcia tego sakramentu w innych okresach roku. Szczególną okazją mogą być święta męczenników, co jak się wydaje nadaje temu wydarzeniu bardziej uroczysty charakter⁴². Nie było jednak w tej sprawie żadnego przymusu i nie wydaje się, by Biskup

---

³⁷ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 229, 6 (CCL 104, 910).

³⁸ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 98, 1 (CCL 101, 400).

³⁹ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 204, 1–2 (CCL 104, 819–820).

⁴⁰ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 205, 1, tłum. własne (CCL 104, 823).

⁴¹ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 129, 5, tłum. własne (CCL 104, 891).

⁴² Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 225, 6 (CCL 104, 891).

przywiązywał do tego jakąś szczególną uwagę. Dla niego większym problemem było odkładanie chrztu i zwlekanie z jego przyjęciem. W przypadku osób dorosłych wynikało to głównie z lęku przed obowiązkami, do jakich zobowiązywały przyrzeczenia składane przy chrzcie. Duszpasterz z Arles dopatrywał się w takim postępowaniu przywiązania do grzesznego stylu życia, co tym bardziej w jego oczach zasługiwało na krytykę⁴³.

Miejscem udzielania chrztu było zapewne baptysterium, o którym wprawdzie w kazaniach brak wzmianki, ale wspominają go inne dokumenty z tego okresu, nawet autorstwa samego Cezarego z Arles⁴⁴. Takie miejsce udzielania chrztu stwarzało warunki do „potrójnego zanurzenia”, o którym w kontekście chrztu znajdujemy wzmiankę w jednym z kazań⁴⁵. W przypadku osób dorosłych ten sposób udzielania chrztu nie budzi zdziwienia. Trudniej wyobrazić sobie chrzest małych dzieci w tych warunkach.

Jak wyglądała sama ceremonia chrztu możemy się tylko domyślać. W kazaniach znaleźć można tylko aluzje do niektórych elementów tego rytuału. Z całą pewnością czymś ważnym było złożenie wyznania wiary i przyrzeczeń chrzcielnych. Zazwyczaj miało to formę pytań i odpowiedzi. O wyznaniu wiary i jego formie biskup Arles w ogóle nie wspomina. Większą uwagę przywiązywał do przyrzeczeń chrzcielnych. Traktował je jak słowa przysięgi, na którą można się później powoływać. Wprawdzie były to standardowe i już bardzo utrwalone w tradycji przyrzeczenia, bo chrzczony wyrzekał się: „diabła, jego pompy i dzieł”⁴⁶, ale tym pojęciom można było nadać wiele konkretnych i różnorodnych znaczeń. Biskup wykorzystywał tę możliwość, piętnując sprzeczne z chrześcijańską moralnością uczynki i zwyczaje.

⁴³ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 220, 4 (CCL 104, 698).

⁴⁴ Por. Cezary z Arles, *Reguła dla mniszek i mnichów*, 73, tłum. M. Borkowska, w: Cezary z Arles, *Pisma monastyczne*, red. M. Starowieyski, Tyniec 1994, s. 81 (Źródła Monastyczne, 2). Szerzej zob. F. Benoit, *Le premiere baptistere d'Arles et abbaye Sant-Césaire*, „Cahiers Archéologiques” 5 (1951), s. 31–59.

⁴⁵ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 97, 1 (CCL 103, 397).

⁴⁶ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 12, 3, tłum. własne (CCL 103, 59). Całą litanię czynków składających na „diabelską pompę” zob. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 61, 3 (CCL 103, 268–269).

Przy chrzcie asystowali rodzice chrzestni, jakkolwiek w kazaniach nie występuje klasyczny termin (*patrini*), pojawia się natomiast pojęcie „poręczyciel wiary” („*fideiussor*”)⁴⁷. Pojawia się ono ilekroć jest mowa o chrzcie. Biskup nie zawsze precyzyjnie wskazuje kto jest desygnatem tego pojęcia, choć zawsze wiadomo, że jest to ktoś asystujący przy chrzcie. Wypowiedzi kaznodziei są na tyle niejednoznaczne, że można mieć wątpliwości, czy dotyczą rodziców naturalnych dziecka, czy też świadków chrztu. Złożoność problemu wskazuje na następującą wypowiedź: „Pamiętajcie, że przed Bogiem jesteście poręczycielami wiary („*fideiussores*”) dzieci, które przyjmujecie na chrzcie. Dlatego zarówno te, któreście urodzili, jak też te przyjęte ze źródła, zawsze upominajcie i karćcie”⁴⁸. Kaznodzieja wyraźnie odróżnia rodzicielstwo naturalne od tego przez chrzest. Przy czym jednak wcale nie przesądza, że obu tych funkcji nie mogą pełnić same osoby. Tych wątpliwości nie rozwiewają inne wypowiedzi, w których pojawiają się podobne zwroty. Nie jest też jednoznacznie wskazane, czy „poręczyciel wiary” występuje tylko w przypadku dzieci, czy też również przy chrzcie dorosłych⁴⁹. W kazaniu, gdzie jest mowa o „*traditio symboli*” jest powiedziane: „ponieważ nadchodzi czas, kiedy winniśmy «proszącym» [o chrzest] przekazać symbol, to ktokolwiek przyjmie na chrzcie synów lub córki, niech wie, że staje się ich poręczycielem wiary przed Bogiem”⁵⁰. Kiedy indziej wspomina o „mężach i niewiastach”, którzy „ze świętego źródła dzieci przyjęli” i jako „poręczyciele ich wiary przed Bogiem”, mają obowiązek pouczania i napominania⁵¹. Jeżeli nawet mówiąc o „poręczycielach wiary” biskup Cezary ma na myśli rodziców chrzestnych, to ich rola przy chrzcie jest znikoma. Większą odpowiedzialność ponosili za ukształtowanie nowo ochrzczonego.

⁴⁷ Chociaż wydawca G. Morin „*fideiussores*” identyfikuje z „*patrini*”, zob. CCL 103, 537.

⁴⁸ Cesarius Arelatensis, *Sermones* 13, 2, tłum. własne (CCL 103, 65). Por. Cesarius Arelatensis, *Sermones* 130, 5 (CCL 103, 537).

⁴⁹ W polskim tłumaczeniu sprawa została uproszczona, bo zwrot: „*filios, quos in baptismo excepistis*” został oddany: „dzieci, któreście na chrzcie trzymali”, zob. Św. Cezary z Arles, *Kazania do ludu* (1–80), tłum. S. Ryznar, Kraków 2011, s. 110 (ŻMT 57). Wg tłumaczenia chodzi zatem o dzieci trzymane na rękach, a nie o „przyjęcie” (*excipio*) ich jako „chrześniaków”.

⁵⁰ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 130, 5 (CCL 103, 537).

⁵¹ Cesarius Arelatensis, *Sermones* 204, 3 (CCL 104, 821).

W jednym z kazań wielkanocnych biskup Cezary poświęconych obchodom paschalnym jest mowa o „białej szacie” ubieranej przy chrzcie i „myciu nóg” ochrzczonym⁵². Wydaje się, że oba obrzędy były w Arles praktykowane, choć nie sposób coś więcej na ten temat powiedzieć. Pozostaje domyślać się w tym kontynuacji zwyczajów znanych zwłaszcza w północnej Italii⁵³.

3. Chrzest dzieci

W kazaniach Cezarego z Arles jest też potwierdzona praktyka udzielania chrztu dzieciom. Częste wzmianki na ten temat można traktować jako świadectwo upowszechnienia tego zwyczaju. Biskup Cezary jawi się wręcz jako propagator tej praktyki. Nie tylko wspomina o chrzcie dzieci, ale wielokrotnie wręcz zobowiązuje rodziców do przynoszenia dzieci do chrztu.

W przypadku chrztu dzieci obowiązywały nieco inne zasady niż w przypadku osób dorosłych. Ze zrozumiałych względów nie mogły być one wcześniej katechumenami i tym samym przejść stosowne przygotowanie. Odpowiedzialność za późniejszą ich formację spadała na rodziców. Oni stawali się w pierwszej kolejności „poręczycielami wiary” („fideiussores”) swoich dzieci⁵⁴. Nakładało to na nich specjalne obowiązki nie tylko przy chrzcie, ale przede wszystkim w procesie wychowania i dalszej formacji. Przy chrzcie zaręczali za wiarę dziecka i w jego imieniu składali wyznanie wiary oraz „zawierali pakt z Chrystusem”, wyrzekając się diabła i jego spraw⁵⁵. Natomiast w późniejszym czasie mieli przede wszystkim obowiązek nauczania dziecka Symbolu i Modlitwy Pańskiej⁵⁶, czyli wypełnić tę powinność, którą wobec dorosłych spełniał biskup w trakcie przygotowania do chrztu. Zaciągali też obowiązek napominania

⁵² Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 204, 2–3 (CCL 104, 820–821).

⁵³ Szerzej zob. A. Żurek, *Katechumen - chrześcijanin - wierny*, dz. cyt., s. 121–127.

⁵⁴ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 6 (CCL 104, 811).

⁵⁵ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 12, 3 (CCL 103, 60); 130, 5 (CCL 103, 537).

⁵⁶ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 13, 2 (CCL 103, 65); 130, 5 (CCL 103, 537); 229, 6 (CCL 104, 910).

i pouczania zasad moralnych oraz dawania dobrego przykładu zachowania tychże zasad⁵⁷.

W Wielkanoc chrzest był udzielany dzieciom razem z dorosłymi, choć zapewne ryt był nieco zmieniony. Dzieci nie mogły same odpowiadać, więc czynili to za nich „poręczyciele wiary”. W Arles ukształtowała się również praktyka udzielania chrztu dzieciom w inne święta całego roku, zwłaszcza w te, które obchodzono ku czci świętych⁵⁸.

Obrzęd udzielania chrztu dzieciom siłą rzeczy musiał się różnić od tego stosowanego wobec katechumenów. Przede wszystkim zbędny, a nawet niemożliwy był czas na przygotowanie. W zamian za to Kościół wymagał, aby rodzice z dzieckiem zgłosili się do kościoła „dziesięć [dni] albo przynajmniej tydzień” wcześniej, by tam, podobnie jak dorosłych kandydatów do chrztu, namaszczone je olejem i włożono na nie ręce⁵⁹. Wtedy dopiero dziecko mogło: „zgodnie z właściwym porządkiem otrzymać chrzest”⁶⁰. Egzekwowanie tego rozporządzenia szło, jak się wydaje, opornie. Biskup uskarżał się na tych: „którzy na godzinę przed chrztem przychodzą” i przestrzegał ich, że: „popęniają niemały grzech”⁶¹. Groźba popełnienia grzechu miała dyscyplinować niedbałych rodziców, a jednocześnie świadczy, że nie były to pojedyncze przypadki. Rodzice winni też sami przygotować się do tego wydarzenia przez osobisty post i czuwania modlitewne, jak można się domyślać, w dni poprzedzające ten uroczysty obrzęd⁶².

4. Pozostałe sakramenty wtajemniczenia

Zgodnie ze starodawną tradycją Kościoła wszystkie sakramenty inicjacji chrześcijańskiej ludzie dorośli przyjmowali łącznie, w trakcie jednej uroczystości, która miała zazwyczaj miejsce w Wigilię Paschalną. Katechumeni przystępowali do tych sakramentów wcześniej bez uprzedniego

---

⁵⁷ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 200, 6 (CCL 104, 811).

⁵⁸ Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 225, 6 (CCL 104, 891); 229, 6 (CCL 104, 910).

⁵⁹ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 225, 6, tłum. własne (CCL 104, 891).

⁶⁰ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 229, 6, tłum. własne (CCL 104, 91).

⁶¹ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 229, 6 tłum. własne (CCL 104, 910).

⁶² Por. Caesarius Arelatensis, *Sermones* 229, 6 (CCL 104, 910).

ich objaśnienia. W trakcie przygotowania do tej uroczystości mogli dużo słyszeć na temat teologii tych sakramentów, ale praktycznie nic na temat samych obrzędów. Te objaśniano dopiero po ich przyjęciu, już nowo ochrzczonym. Służyły temu przede wszystkim katechezy mistagogiczne, głoszone w oktawie wielkanocnej⁶³. Takich katechez wśród kazań Cezarego z Arles brak, więc informacji na temat obrzędów związanych z sakramentami inicjacji posiadamy tylko tyle, ile podejmował, omawiając inne tematy.

To, co można dowiedzieć się o obrzędach chrztu, zostało wyżej przedstawione. Inaczej rzecz się przedstawia z pozostałymi sakramentami inicjacji, zwłaszcza z sakramentem bierzmowania. W kazaniach bardzo trudno znaleźć nie tylko podstawowych informacji o tym sakramencie, ale nawet trudno napotkać wyraźne aluzje na ten temat. Analitycy potrafią wskazać dwa miejsca, gdzie, jak się wydaje, jest mowa o tym sakramencie⁶⁴. W kazaniu poświęconemu postaci Elizeusza, które prawdopodobnie było głoszone w Wielkim Poście, biskup zamieścił życzenie, aby: „wszyscy, którzy są ofiarowani Kościołowi by otrzymać zbawczy chrzest i otrzymują krzyżmo i olej błogosławieństwa [...] zasłużyli stać się świątynią Bożą”⁶⁵. Natomiast komentując epizod z ewangelii, mówiący o Samarytaninie opatrującym rany oliwą i winem, Cezary z Arles dał takie wyjaśnienie: „w oliwie namaszczenie krzyżmem, w winie rozumie się eucharystię”⁶⁶.

Wzmianka o „namaszczeniu krzyżmem” (*in oleo crismatis unctio*) zdaje się być synonimem bierzmowania⁶⁷. W pierwszym przypadku kaznodzieja wyraźnie umieszcza namaszczenie krzyżmem po chrzcie, a w drugim łączy z Eucharystią, co tym bardziej pozwala dopatrzeć się w tym także sakramentu i identyfikować te wzmianki z sakramentem

⁶³ Szerzej zob. A. Żurek, „*Mysterium passionis - corpus et sanguis Christi - communio*”. *Eucharystia sakramentem wtajemniczenia chrześcijańskiego w Kościele łaciński czwartego i początku piątego wieku*, Katowice 2012, s. 73–80.

⁶⁴ Szerzej zob. M.-J. Delage, *Introduction*, dz. cyt., s. 164 (Sch 175).

⁶⁵ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 128, 2, tłum. własne (CCL 103, 528).

⁶⁶ Caesarius Arelatensis, *Sermones* 161, 1, tłum. własne (CCL 104, 662).

⁶⁷ Szerzej zob. *Bierzmowanie jako sakrament inicjacji w Kościele starożytnym*, w: *Duch Święty*, red. G. Baran i in., Tarnów 2018, s. 374–377 (Scripturae Lumen, 10).

bierzmowania. Można zatem domyślać się, że był on udzielany, choć na temat sposobu jego udzielania Cezary nic nie mówi⁶⁸.

Nieco inaczej w *Kazaniach* potraktowany został temat Eucharystii. Wprawdzie żadnego z kazań nie można potraktować jako katechezy eucharystycznej, ale pouczenia na ten temat pojawiają się w wielu wystąpieniach biskupa Cezarego⁶⁹. Są to pouczenia skierowane do wszystkich obecnych na kazaniach, a więc także do katechumenów, a dotyczą zarówno teologii tego sakramentu, jak też sposobu uczestnictwa. Trudno jednak traktować te pouczenia jako kompleksowe wprowadzenie w tajemnice Eucharystii, jak to miało miejsce w katechezach mistagogicznych znanych z wcześniejszego okresu.

W świetle powyżej omówionych tekstów można pokusić się o sformułowanie ostrożnych wniosków. Bezsporne wydaje się istnienie w Arles na początku szóstego wieku praktyki inicjacji, opartej na wypracowanych wcześniej zasadach. Wprawdzie kazania Cezarego z Arles nie pozwalają na pełne odtworzenie tego procesu, ale co do istotnych jego etapów nie ma wątpliwości. Jak poświadczają źródła patrystyczne, w procesie inicjacji chrześcijańskiej najwięcej uwagi poświęcano pierwszemu z tych etapów, czyli przygotowaniu do przyjęcia chrztu. Ten etap jest też najlepiej udokumentowany w przypadku Cezarego z Arles. Przygotowanie to jednak zredukowane było do fazy finalnej, czyli bezpośrednio poprzedzającej przyjęcie sakramentów inicjacji. Sama formacja była bardzo uproszczona, a w zapomnienie poszły surowe wymagania, jakie stawiano w chwili przyjęcia do grona katechumenów, jeśli takowe w ogóle stawiano.

W kazaniach biskupa Cezarego znajdziemy również poświadczenie udzielania sakramentów inicjacji, a więc chrztu, bierzmowania, Eucharystii w Wigilię Paschalną. Natomiast, jak się wydaje, zanikła tradycja

---

⁶⁸ Wniosek o udzielaniu s. bierzmowania po chrzcie jest tym bardziej uzasadniony, że instrukcje na ten temat można znaleźć w kanonach Synodów z tego okresu, por. synod w Riez, c. 4 („*ius confirmandi neophytium*”), Arles, c. 17 („*cum chrismate et manus impositione*”), Narbonne, cap. II, w: *Dokumenty synodów od 431 do 504 roku*, Synody i Kolekcje Praw, t. 6, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 13, 27, 224 (ŻMT 62).

⁶⁹ Antologię tekstów na temat Eucharystii zob. Św. Cezary z Arles, oprac. A. Żurek, Kraków 2002, s. 143–163 (Ojcowie Żywi, 17).

głoszenia katechez mistagogicznych. Biskup tylko w niedzielnych kazaniach pouczał wiernych o sposobie uczestniczenia – a zwłaszcza zachowania się – w Eucharystii, bez wyjaśniania samych obrzędów. Być może było to wynikiem coraz powszechniejszego zwyczaju udzielania chrztu dzieciom, do której Kościół zdaje się zachęcał. W tym przypadku zadanie rzeczywistej formacji chrześcijańskiej zlecano rodzicom, a Kościół tylko ten proces wspomagał.

Bibliografia

- Caesarius Arelatensis, *Sermones*, ed. G. Morin, Turnholt 1953 (CCL 103 i 104).
- Cezary z Arles, *Kazania do ludu* (1–80), tłum. S. Ryznar, J. Pochwat, Kraków 2011 (ŻMT 57).
- Cezary z Arles, *Reguła dla mniszek i mnichów*, 73, tłum. M. Borkowska, w: Cezary z Arles, *Pisma monastyczne*, red. M. Starowieyski, Tyniec 1994 (Źródła Monastyczne, 2).
Św. Cezary z Arles, oprac. A. Żurek, Kraków 2002 (Ojcowie Żywi, 17).
- Dokumenty synodów od 431 do 504 roku*, Synody i Kolekcje Praw, t. 6, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011 (ŻMT 62).
- Dokumenty synodów od 504 do 553 roku*, Synody i Kolekcje Praw, t. 8, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2014 (ŻMT 73).
- Benoit F., *Le premiere baptistère d'Arles et abbaye Sant-Césaire*, „Cahiers archéologiques” 5 (1951), s. 31–59.
- Gori F., *Introduzione*, w: Sant’Ambrogio, *Abramo*, Roma–Milano 1984, s. 9–24.
- Hamman A., *Iniziazione cristiana*, w: *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, vol. 1, a cura di A. Di Berardino, Casale Monferrato 1984, kol. 1779–1781.
- Murawski R., *Historia katechezy. Katechezy w pierwszych wiekach Kościoła*, Warszawa 2011.
- Katechumenat i inicjacja chrześcijańska w Kościele starożytnym*, red. F. Drączkowski i in., Lublin 2011
- Kieling M., *Katechumenat i chrzest na podstawie „Konstytucji apostoelskich”*, „Vox Patrum” 28/52 (2008) nr 2, s. 439–453.
- Krakowiak Cz., *Bierzmowanie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1985, kol. 548.
- Krakowiak Cz., *Inicjacja. W chrześcijaństwie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, red. S. Wielgus, J. Duchniewski i in., Lublin 1997, kol. 216–217.
- Krakowiak Cz., *Skrutynium*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. E. Gigilewicz, Lublin 213, kol. 315–316.
- Pelage M.-J., *Introduction*, w: Césaire d’Arles, *Sermons au peuple*, Paris 1971, p. 11–208 (Sch 175).
- Pochwat J., *Św. Cezary z Arles i jego czasy*, w: *Św. Cezary z Arles, Kazania do ludu* (1–80), Kraków 2011, s. 5–32 (ŻMT 57).

Tateo R., *Note*, w: Hippolito di Roma, *La tradizione apostolica*, a cura di R. Tateo, Roma 1979.

Żurek A., „*Mysterium passionis – corpus et sanguis Christi – communio*”. *Eucharystia sakramentem wtajemniczenia chrześcijańskiego w Kościele łaciński czwartego i początku piątego wieku*, Katowice 2012.

Żurek A., *Symbol wiary jako przedmiot disciplina arcani w Kościele starożytnym*, „*Vox Patrum*” 37/67 (2017), s. 789–800.

Żurek A., *Katechumen – chrześcijanin – wierny. Przygotowanie do chrztu i chrzest w Kościele starożytnym*, Tarnów 2017.

Żurek A., *Bierzmowanie jako sakrament inicjacji w Kościele starożytnym*, w: *Duch Święty*, red. G. Baran, J. Królikowski, P. Łabuda, Tarnów 2018, s. 367–381 (*Scripturae Lumen*, 10).